

XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI: TASHKIL TOPISHI, OLIMLARI VA JAHON ILM-FANIGA QO'SHGAN HISSASI

D.S.Ziyayeva¹

1. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi Elektron pochta: diloramziyayeva@gmail.com

Mas'ul muallif: Ziyayeva Diloram Salixovna, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi Elektron pochta: diloramziyayeva@gmail.com.

e-mail: diloramziyayeva@gmail.com

Received: 12 Oktabr 2026

Accepted: 17 Oktabr 2026

Published: 22 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ziyayeva, D. S. XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI: TASHKIL TOPISHI, OLIMLARI VA JAHON ILM-FANIGA QO'SHGAN HISSASI / D. S. Ziyayeva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 2. — B. 210–212.

Annotatsiya. Ushbu maqolada X asr oxiri – XI asr boshlarida Xorazmning poytaxti Gurganjda faoliyat ko'rsatgan Ma'mun akademiyasining tashkil topishi, tuzilishi va faoliyati tahlil qilinadi. Akademiyada ijod qilgan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr ibn Iroq, Abu Sahl Masihiy, Abulxayr Hammor kabi olimlarning astronomiya, matematika, tibbiyot, falsafa va geografiya sohalariga qo'shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, akademiyaning ilmiy an'analari va ularning bugungi ilm-fan va ta'lim tizimi uchun ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Ma'mun akademiyasi, Gurganj, «Majlisi ulamo», Beruniy, Ibn Sino, Abu Nasr ibn Iroq, ilmiy maktab, jahon ilm-fani.

ХОРЕЗМСКАЯ АКАДЕМИЯ МАЪМУНА: ИСТОРИЯ ОСНОВАНИЯ, УЧЁНЫЕ И ВКЛАД В МИРОВУЮ НАУКУ

Аннотация. В данной статье анализируются создание, структура и деятельность Академии Мамуна, действовавшей в конце X – начале XI века в Гургандже, столице Хорезма. Освещается вклад работавших в академии учёных - Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сины, Абу Насра ибн Ирака, Абу Сахла Масихи, Абу-ль-Хайра Хаммара - в развитие астрономии, математики, медицины, философии и географии. Показано значение научных традиций академии для современной науки и системы образования.

Ключевые слова: Академия Мамуна, Гургандж, «Маджлиси уляма», Беруни, Ибн Сина, Абу Наср ибн Ирак, научная школа, мировая наука.

THE KHWARAZM MAMUN ACADEMY: ITS ESTABLISHMENT, SCHOLARS, AND CONTRIBUTION TO WORLD SCIENCE

Abstract. This article analyzes the establishment, structure and activities of the Ma'mun Academy, which operated in Gurganj, the capital of Khwarazm, at the end of the 10th and the beginning of the 11th century. The contribution of the scholars who worked at the academy - Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali ibn Sina, Abu Nasr ibn Iraq, Abu Sahl al-Masihi and Abu al-Khayr al-Hammar - to astronomy, mathematics, medicine, philosophy and geography is highlighted. The significance of the academy's scholarly traditions for modern science and education is also shown.

Keywords: Ma'mun Academy, Gurganj, "Majlis al-ulama", al-Biruni, Ibn Sina, Abu Nasr ibn Iraq, scientific school, world science.

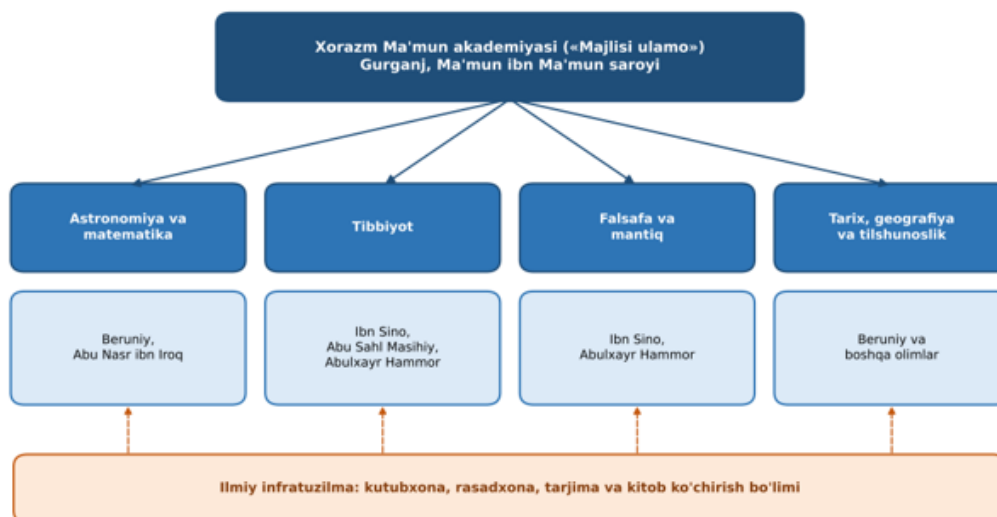
Kirish. Markaziy Osiyo IX–XII asrlarda jahon ilm-fanining yetakchi markazlaridan biriga aylangan bo'lib, bu davr ilmiy adabiyotlarda «Sharq Uyg'onish davri» yoki «Birinchi Renessans» deb ataladi [1]. Ushbu yuksalishning eng yorqin namunalari X asr oxiri – XI asr boshlarida Xorazmning poytaxti Gurganjda (hozirgi Ko'hna Urganch) faoliyat ko'rsatgan ilmiy markaz - Ma'mun akademiyasidir. Manbalarda u «Majlisi ulamo» (olimlar majlisi) deb ham tilga olinadi [3; 5]. Akademiyada qisqa vaqt faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, unda ijod qilgan olimlarning asarlari keyingi asrlarda Sharq va G'arb ilm-fanining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlarning faoliyati bugungi kunda ham xalqaro miqyosda o'rganilmoqda [1; 2]. O'zbekistonda ham bu merosga alohida e'tibor qaratilmoqda: Prezidentning 2022-yil 25-avgustdagi qarori bilan Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda nishonlash bilan birga, Xorazm Ma'mun akademiyasining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash vazifasi ham belgilandi [6].

Maqolada Ma'mun akademiyasining tashkil topishi, ilmiy tuzilishi, unda ijod qilgan olimlar va ularning jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi tarixiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil va manbashunoslik usullari asosida yoritiladi. Shuningdek, akademiya an'alarining bugungi ilm-fan va ta'lim siyosati uchun ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Asosiy qism. X asr oxirida Xorazmda siyosiy vaziyat o'zgarib, Gurganj hukmdorlari bo'lgan Ma'muniylar sulolasi butun mamlakatni birlashtirdi. Ayniqsa, Abul Abbas Ma'mun ibn Ma'mun hukmronligi davrida (999–1017) Gurganj yirik siyosiy va madaniy markazga

aylandi. Maqolada o'rganilgan manbalarga ko'ra, aynan uning saroyida turli mamlakatlardan kelgan olimlarni birlashtirgan ilmiy majlis tashkil etildi [3].

Akademiya o'z davri uchun ilg'or ilmiy infratuzilmaga ega bo'lgan. Unda boy kutubxona, mutolaa xonalari va rasadxona faoliyat ko'rsatgan. Yunon, hind va eron olimlarining ilmiy risolalari arab tiliga tarjima qilingan, tarjimalar maxsus bo'limda ko'chirilib, ko'paytirilgan [3]. Bu esa akademiyaning turli ilmiy an'analari uchrashadigan va o'zaro boyiydigan markazga aylantirgan. Akademiya faoliyat ko'rsatgan ilmiy yo'nalishlar va ularning vakillari 1-rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Xorazm Ma'mun akademiyasining ilmiy yo'nalishlari va vakillari

Rasmdan ko'rinib turibdiki, akademiya aniq fanlar ham, tibbiyot va gumanitar fanlar ham birgalikda rivojlangan. Olimlar bir-biri bilan muntazam bahs-munozara olib borgan, natijada bir sohada kashfiyot boshqa sohaning rivojiga turtki bergan. Akademiya rahbarligi va uning ilmiy hayotida Abu Rayhon Beruniy alohida o'rin tutgan [5].

Akademiyaning yetakchi olimlaridan biri Abu Nasr ibn Iroq Beruniyning ustoz bo'lib, sferik trigonometriya rivojiga katta hissa qo'shgan. Sferik uchburchaklar uchun sinuslar teoremasini isbotlash uning nomi bilan bog'lanadi [4]. Beruniy esa astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya, tarix va mineralogiya kabi ko'plab sohalarda ish olib borgan. Uning Yer o'lchamlarini aniqlash usuli va kartografiyaga oid ishlari bugungi kunda ham xalqaro miqyosda tahlil qilinmoqda [2].

Tibbiyot va falsafa yo'nalishida Abu Ali ibn Sino, uning ustozlaridan biri Abu Sahl Masihiy hamda tabib va faylasuf Abulxayr Hammor faoliyat ko'rsatgan. Ibn Sino keyinchalik yaratgan «Tib qonunlari» asari ko'p asrlar davomida Yevropa universitetlarida asosiy tibbiy darslik sifatida o'qitilgan [1]. Akademiya olimlari va ularning jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari va ularning ilmiy hissasi

No	Olim	Asosiy yo'nalishi	Muhim asar yoki kashfiyot	Jahon ilm-fanidagi ahamiyati
1	Abu Rayhon Beruniy	Astronomiya, matematika, geografiya, tarix	Yer o'lchamlarini aniqlash usuli, «Qonuni Mas'udiy»	Geodeziya va kartografiyaning ilmiy asoslari
2	Abu Ali ibn Sino	Tibbiyot, falsafa	«Tib qonunlari», «Kitob ash-shifo»	Asrlar davomida Yevropa tibbiyotining asosiy darsligi
3	Abu Nasr ibn Iroq	Matematika, astronomiya	Sferik trigonometriyadagi sinuslar teoremasi	Trigonometriyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi
4	Abu Sahl Masihiy	Tibbiyot	Tibbiyotga oid «Yuz kitob» asari	Tibbiy bilimlarni tizimlashtirish, Ibn Sinoning ustoz
5	Abulxayr Hammor	Tibbiyot, falsafa, tarjima	Yunon tabiiy-falsafiy asarlari tarjimasi va sharhlari	Antik meros bilan Sharq ilm-fani o'rtasidagi ko'pri

Akademiyaning faoliyati siyosiy voqealar bilan uzviy bog'liq bo'ldi. G'azna hukmdori Mahmud G'aznaviyaning olimlarni o'z saroyiga yuborish haqidagi talabidan so'ng Ibn Sino va Abu Sahl Masihiy Xorazmni tark etdilar. 1017-yilda G'aznaviylar Xorazmni egallagach, akademiya o'z faoliyatini to'xtatdi, Beruniy esa boshqa olimlar qatori G'aznaga olib ketildi [1]. Biroq akademiya an'analari to'xtab qolmadi. Mustaqillik yillarida, 1997-yilda Xorazm Ma'mun akademiyasi qayta tiklanib, bugungi kunda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida faoliyat ko'rsatmoqda [3]. Akademiya tarixining asosiy bosqichlari 2-rasmda aks ettirilgan.

2-rasm. Xorazm Ma'mun akademiyasi tarixining asosiy bosqichlari

Natijalar va tahlil. Manbalar tahlili Ma'mun akademiyasining ilmiy samaradorligini ta'minlagan bir necha asosiy omillarni ajratish imkonini beradi. Birinchidan, davlat rahbarining ilm-fanga homiyligi olimlarning moddiy ta'minoti va erkin ijod qilishi uchun sharoit yaratgan. Ikkinchidan, turli ilmiy an'analar vakillarining bir joyga to'planishi fanlararo muloqotni yuzaga keltirgan. Uchinchidan, kutubxona, rasadxona va tarjima bo'limi kabi infratuzilmaning mavjudligi ilmiy izlanishlarni tizimli olib borishga imkon bergan [1; 5].

To'rtinchidan, akademiya ustoz-shogird an'anasi kuchli bo'lgan: Abu Nasr ibn Iroq Beruniyga, Abu Sahl Masihiy esa Ibn Sinoga ustozlik qilgan. Beshinchidan, olimlar o'rtasidagi ilmiy bahs-munozara bilimlarning tanqidiy tekshirilishi va chuqurlashishiga xizmat qilgan. Beruniy va Ibn Sino o'rtasidagi savol-javob tarzidagi mashhur ilmiy yozishmalar bunga yorqin misoldir [1]. Akademiyaning ushbu an'analari va ularning bugungi ilm-fan va ta'lim tizimidagi davomi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Ma'mun akademiyasi an'analari va ularning bugungi ilm-fan va ta'limdagi ahamiyati

No	Akademiya an'anasi	Tarixiy ko'rinishi	Bugungi ilm-fan va ta'limdagi davomi
1	Ilm-fanga davlat homiyligi	Ma'mun ibn Ma'mun saroyida olimlarning to'planishi	Ilmiy grantlar, fan va innovatsiyalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash
2	Fanlararo yondashuv	Aniq, tabiiy va gumanitar fanlarning birga rivojlanishi	Fanlararo ilmiy loyihalar va o'quv dasturlari
3	Ilmiy infratuzilma	Kutubxona, rasadxona, tarjima bo'limi	Zamonaviy laboratoriyalar, raqamli kutubxonalar, ochiq ilmiy bazalar
4	Ustoz-shogird an'anasi	Ibn Iroq – Beruniy, Masihiy – Ibn Sino	Ilmiy maktablar, mentorlik, ilmiy rahbarlik
5	Ilmiy bahs-munozara	Olimlar o'rtasidagi savol-javob va yozishmalar	Ilmiy seminarlar, konferensiyalar, akademik munozara madaniyati
6	Xalqaro ilmiy aloqalar	Yunon, hind va eron ilmiy merosini tarjima qilish	Xalqaro hamkorlik, akademik almashinuv dasturlari

Jadvalda, Ma'mun akademiyasi faoliyatining asosiy tamoyillari bugungi ilm-fan va ta'lim siyosati yo'nalishlari bilan mazmunan hamohang. Xususan, Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida va «O'zbekiston – 2030» strategiyasida ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [8; 9]. Davlatimiz rahbari ham ajdodlarimizning ilmiy merosiga tayangan holda «Uchinchi Renessans» poydevorini yaratish g'oyasini ilgari surgan [7]. Shu munosabat bilan quyidagilar maqsadga muvofiq: oliy ta'lim muassasalarida «O'zbekiston tarixi» va boshqa gumanitar fanlarni o'qitishda Ma'mun akademiyasi olimlarining merosini aniq misollar asosida o'rgatish; texnika yo'nalishidagi talabalarga Beruniy va Ibn Iroqning matematika va astronomiyadagi kashfiyotlarini mutaxassislik fanlari bilan bog'lab tushuntirish; akademiya an'analari asosida fanlararo talabalar ilmiy to'garaklarini tashkil etish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Xorazm Ma'mun akademiyasi X asr oxiri – XI asr boshlarida Gurganjda Ma'mun ibn Ma'mun homiyligida faoliyat ko'rsatgan, o'z davrining yirik ilmiy markazlaridan biri bo'lgan. Unda Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr ibn Iroq, Abu Sahl Masihiy va Abulxayr Hammor kabi olimlar astronomiya, matematika, tibbiyot, falsafa va geografiya sohalarida jahon ilm-fani rivojiga katta hissa qo'shdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Starr, S. F. (2023). The Genius of Their Age: Ibn Sina, Biruni, and the Lost Enlightenment. New York: Oxford University Press.
- [2] Ahn, Y.-J., & Juraev, Z. (2024). Al-Biruni's Enduring Contributions to Cartographic Science. Journal for Geography, 19(2), 17–36. <https://doi.org/10.18690/rg.19.2.3746>
- [3] Juraev, H. A. (2025). The History and Present of Mamun Academy. International Journal of History and Political Sciences, 5(04), 27–29. <https://doi.org/10.37547/ijhps/Volume05Issue04-06>
- [4] Sadritdinova, Z., & Lutfillaeva, Sh. (2023). Contribution to the Development of Trigonometry by Ibn Iraq and Abu Rayhan Beruni. MMIT Proceedings, 86–89. <https://doi.org/10.61587/mmit.uz.vi.53>
- [5] Ganiyev, A. (2023). The role of Khwarazm Mamun Academy "Dor-ul Hikmah and Ma'rifa" in the development of Islamic civilization. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi. <https://bukhari.uz/?p=26230&lang=en>
- [6] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-avgustdagi «Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida»gi qarori.
- [7] Mirziyoyev, Sh. M. (2021). Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston.
- [8] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-son Farmoni.
- [9] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi «"O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida»gi PF-158-son Farmoni.